

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

רשות העתיקות
מרחב ירושלים

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

הרשות
לפיתוח ירושלים

חברת מוריה
חברה לפיתוח ירושלים בע"מ

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך ז

עורכים:

גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת,
דורון בן-עמי, שלומית וקסלר-בדולח,
יובל גדות

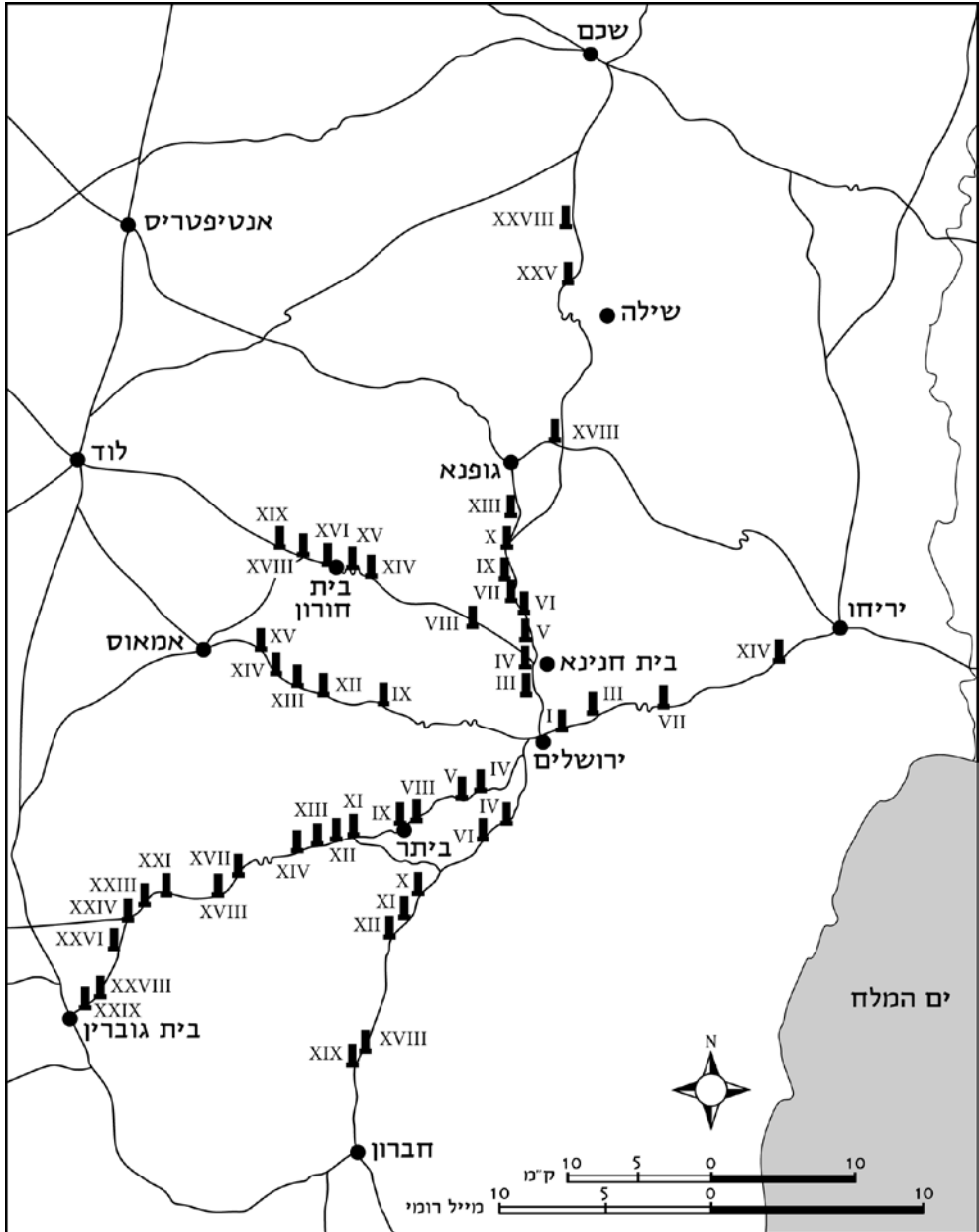
יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכיאולוגיה,
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים ולמכון
לארכיאולוגיה, הפקולטה למדעי הרוח אוניברסיטת תל אביב
| בחשון תשע"ד, 10 באוקטובר 2013

כל הדרכים מובילות לירושלים – רשת הדרכים הרומית אימפריאלית סביב לאיליה קפיטולינה

חיים בן דוד
המכללה האקדמית כנרת

הבאים (מצפון ועם כיוון השעון): שכס, יריחו, חברון, בית גוברין, לוד (דרך אמאוס) ולוד (דרך מעלה בית חורון). על שתי דרכים נוספות המסתעפות מכבישים אלו נמצאו אבני מיל ועליהן ציון שמה של איליה קפיטולינה, דרכים אלו לא ידונו במאמר זה ונסתפק בציון אבני מיל אלו בלבד בדיון על אבני מיל המזכירות את שמה של איליה קפיטולינה. במפת פויטינגר ניתן לזהות ארבע דרכים היוצאות מירושלים. דרך העולה צפונה לגופנה ומשם ממשיכה לעבר ניאפוליס; דרך הפונה צפון-מערבה ללוד, וכן דרך הפונה דרומה-מערבה לבית גוברין ודרך היוצאת דרומה לכיוון חברון והנגב. באונומסטיקון של אבסביוס יש התייחסות לכל ששת הכבישים (צ'מפן וטיילור 2003: 179–184) שצוינו על ידי רול. המידע הראשוני על אבני המיל שאוב מתוך הכרסות של הועדה לחקר אבני המיל בארץ ישראל – Israel Committee Milestones (להן כרסות IMC). שהועמדה לרשותי על ידי פרופ' ישראל רול ז"ל. הועדה הוקמה בראשית שנות השבעים של המאה הקודמת בידי מרדכי גיחון ופעיליה העיקריים היו ישראל רול, בנימין איזק ומשה פישר. בשנת 2007 צורפתי לוועדה ועבדתי עם ישראל רול עד פטירתו בשנת 2010 על הכנת קטלוג של כל אבני המיל בארץ לטובת פרסום סופי. הקטלוג שמתוכנן לצאת לאור בהובלתו של פרופ' בינימין איזק יכלול למעלה משש מאות אבני מיל, ויציא את פענוח כל הכתובות שנעשה בידי בנימין איזק וכן את המידע על יתר אבני המיל חסרות הכתובות, תוך שיוכן למערכת הדרכים הרומית בארץ. תיאור הכבישים שלהלן יצויין מצפון עם כיוון השעון.

במהלך המאות הב' והג' לסה"נ הגיעה רשת הדרכים הסלולה לשיאה עת נסללו בפרובינקיה יודיאה פלסטינה כבישים רבים באורך כולל של כאלף וחמש מאות ק"מ. לאורך כבישים רבים הניחו הרומאים אבני ציון המכונות בפינו כיום "אבני מיל", במרחקים קצובים של מיל רומי שאורכו אלף צעדים כפולים (*millam passum*). אבני המיל עשויות מהאבן המקומית של אזור הכביש, גובהן נע מ-1.50 מ' עד 2.50 מ' ולרובן צורה אחידה: בסיס ריבועי שמעליו מתנשא עמוד מעוגל. על העמוד נחקה או נצבעה כתובת, שכללה לרוב שני חלקים: רשמי ותכליתי. החלק הרשמי נכתב בלטינית ובו צוינו תארו של הקיסר שבימיו נסלל או שופץ הכביש. אורכו של חלק זה יכול להגיע עד לעשר שורות, והוא המאפשר לנו לתארך את זמן הצבת אבן המיל. החלק התכליתי של אבני המיל שנמצאו נכתב בפרובינקיה יודיאה פלסטינה ברוב המקרים רק ביוונית ולעיתים בלטינית, ובו צויין השם והמרחק של נקודת המוצא להצבת אבני המיל (*capita viarum*). במאמר זה נסקור את רשת הדרכים שהובילה לירושלים תוך דגש על כלל ממצא אבני המיל מכבישים אלו בכלל וציון שמה של איליה קפיטולינה על גביהן בפרט. במאמר מקובץ לראשונה המידע על למעלה ממאה אבני המיל המוכרות מהכבישים שהובילו אל ירושלים (איור 1), ולבד ממידע חדש על קטעי כביש שלא היו מוכרים במחקר עד לאחרונה, זהו החידוש העיקרי המובא בו. מבט במפה המחקרית של רול (1996) מלמד שירושלים הייתה לאחת מנקודות המוצא והיעד החשובות ביותר במרחב הארץ-ישראלי הרומי, עת סך של שישה כבישים אימפריאליים יצאו מירושלים ליעדים

1 רשת הדרכים הרומית סביב לאיליה קפיטולינה. מצוינים המילים בהם נמצאו אבני מיל

כביש ירושלים – שכם

חנינה (זילברברוד 2008, עדוי 2012). בסוף יוני 2013 יצאה הודעה לתקשורת מטעם רשות העתיקות על חשיפת קטע מרשים מכביש רומי זה ובין היתר צוין ש"הדרך הרחבה (כ-8 מטרים), הייתה תחומה משני צידיה באבני שפה. היא עצמה מורכבת מאבנים גדולות ושטוחות שהותאמו זו לזו, על מנת ליצור משטח נוח להליכה. חלק מהאבנים משופשפות מאוד, ומעידות על שימוש רב שנעשה בדרך, והיא אף עברה סדרה של תיקונים לאורך השנים"¹. כאמור קטע הכביש מירושלים עד המיל הרביעי משותף גם לכביש ירושלים-מעלה בית חורון והצומת של שני הכבישים היה ככל הנראה ממוקם במיל הרביעי עצמו. תחנה זו מוכרת בשם "טו טטארטון" במפת מידבא (אבייונה תשי"ג: 148 אתר 54) וקלונר הציע לזהותה עם אתר 102-28 על כביש ירושלים – רמאללה בבית חנינה (תשס"ב: 19).

לאור השימוש האינטנסיבי במהלך הדורות בציר זה אין פלא שכמעט ולא נותרו שרידים פסיים של הכביש ושחזורו במפה של רול התבסס בעיקר על מקבצי אבני המיל כמו גם תובנות טופוגרפיות. בחלקים רבים נתיב הכביש קרוב לציר גב ההר בואכה שכם. במפה שהכין רול (1996) ניתן לזהות 11 תחנות של אבני מיל ובהן אותרו בשלהי המאה ה"ט וראשית הכ' 15 אבני מיל. מתוכן רק 3 נושאות כתובת. מתוך אחת הכתובות האמורות אנו למדים שהסליה, או שמא שיפוף הדרך, נעשו בשנת 162 לסה"נ, בתקופת שלטונו של מרקוס אורליוס. הקטע הראשון של הדרך, עד המיל הרביעי מירושלים, המצוי כיום באזור בית חנינה, הינו קטע משותף גם לכביש ירושלים מעלה בית חורון. מקטע זה תועד בשנים האחרונות בסקרים ובחפירות. קלונר זיהה קטעים של הדרך (תשס"ב: 19 אתר 102-28) ומאוחר יותר נתגלו קטעים נוספים בחפירות באזור בית

תחנות אבני מיל לאורך כביש ירושלים – שכם

מרחק במילים מירושלים	מספר IMC	הפנייה ביבליוגרפית
3	69-68	תומסון 1917: אבן 263 1-2
4	67	תומסון 1917: אבן 262
5	66	תומסון 1917: אבן 261
6	252	מקליסטר 1909: 261-262
7	5	ז'רמן-דוראן 1900/1: 201
9	7-6	אלט 1931: 24-25
10	8	כרטסת IMC; מידע מדיויד ליוינגסטון
13	73	תומסון 1917: אבן 267
18	65	תומסון 1917: אבן 260
25	64	תומסון 1917: אבן 259
28	9	ז'רמן-דוראן 1900/1: 201
?	428-427	כרטסת IMC; מידע משמעון דר

כתובות שניתן לפענח בהן את שם הקיסר

מיל מס'	מספר IMC	קיסר	שנה	הפנייה ביבליוגרפית
5	66	מרקוס אורליוס	162	תומסון 1917: אבן 261 איזק 1988: 51

כביש ירושלים – יריחו

הדרך ממשיכה משם מעל ערוצו של נחל אוג עליון ויורדת בגדה הדרומית של ואדי קלט ליריחו. מצפון לנתיב זה מתועד כביש רומי נוסף שירד מגב ההר ליריחו והסתעף מכביש ירושלים שכם באזור גופנא. על תוואי זה זוהו מספר אבני מיל ועל אחת מהן (תומסון 1917: אבן 266) צוין המרחק מאיליה קפיטולינה. מכאן שגם נתיב זה שימש לתנועה בין ירושלים ויריחו.

הכביש נסקר ותואר בעבר בידי בוברי (1957) ומאוחר יותר על ידי וילקנסון (1975). לאורך הדרך נמצאו ארבע תחנות של אבני מיל ובהן 12 אבני מיל, כולן חסרות כתובת, כך שאין בידנו ננון אפיגראפי המעיד על מועד סלילתו של הכביש. ניתן עדיין לראות קטעים ארוכים של הכביש, ובכללן תחנת אבני מיל (השלישית מירושלים) בשלוחה התחומה כיום בין כביש ירושלים-יריחו ובין כביש מישור אדומים-ענתות (נר תשמ"ב).

תחנות אבני מיל לאורך כביש ירושלים – יריחו

מרחק במילים מירושלים	מספר IMC	הפנייה ביבליוגרפית
1	88	תומסון 1917: אבן 277
3	93-89	תומסון 1917: אבן 278: 1-5
7	600-588	אילן תשמ"ג
14	459-457	כרטסת IMC

כביש ירושלים – חברון

כתובות. לאור הנתונים בכתובות עולה שראשית הסלילה נעשתה בימיו של הדרינוס בשנת 130 לסה"נ ושיפוצים נערכו בימיהם של הקיסרים מרקוס אוריליוס, ספטימינוס סוורוס ומקרינוס.

תואי הדרך זוהה בדרך כלל ממערב לכביש המודרני ירושלים – בית לחם – חברון. קטע דרך עם אבני מיל נשמר היטב בין הישובים אלעזר ואלון שבות. חוקרי המאה ה"ט וראשית המאה הכ' זיהו לפחות 7 תחנות אבני מיל ובהן 21 אבני מיל שעל חמש נמצאו

תחנות אבני מיל על כביש ירושלים – חברון

מרחק במילים מירושלים	מספר IMC	הפנייה ביבליוגראפית
4	129	תומסון 1917: אבן 295
6	130	תומסון 1917: אבן 296
10	140-131	תומסון 1917: אבן 297: 10-1
11	141	תומסון 1917: אבן 298
12	144-142	תומסון 1917: אבן 299: 3-1
18	145	תומסון 1917: אבן 300
19	146	תומסון 1917: אבן 301
?	147	תומסון 1917: אבן 302
?	148	תומסון 1917: 303
?	149	תומסון 1917: 304

כתובות שניתן לפענח בהן את שם הקיסר

מיל מס'	מספר IMC	קיסר	שנה	הפנייה ביבליוגראפית
4	129	מקרינוס	217	תומסון 1917: אבן 295 איזק 1988: 57
6	130	הדריאנוס	130	תומסון 1917: אבן 296 איזק 1988: 49
18	145	ספטימיוס סוורוס	194	תומסון 1917: אבן 300 איזק 1988: 54
?	148	מרקוס אוריליוס	162	תומסון 1917: אבן 303 איזק 1988: 51
?	149	ספטימיוס סוורוס	194	תומסון 1917: אבן 304 איזק 1988: 54

כביש ירושלים – בית גוברין

הדרך מירושלים לבית גוברין נסקרה בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' בידי חוקרים צרפתים וגרמנים (רול ודגן 1988: 175-176). כיום מוכרות 17 תחנות אבני ומיל בהן נמצאו 40 אבני מיל שמתוכן 8 נושאות כתובות שניתן לפענחן. ראויה לציון התחנה של המיל

הדרך מירושלים לבית גוברין נסקרה בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' בידי חוקרים צרפתים וגרמנים (רול ודגן 1988: 175). בשנות החמישים של המאה שעברה נסקרו הקטעים שבהן תועדו מדרגות חצובות בידי קלאי

במסגרת סקר בית שמש ריכז לאחרונה דגן את כל המידע על קטע הדרך העובר בשטח הסקר ובו בין היתר מידע מפורט על שש תחנות של אבני מיל – המילים ה־19, 20, 21, 22, 23 ו־24 מירושלים (2011): 270–273). אציין שבמספר מקרים אין התאמה בין הרישום בכרטסת אבני המיל ובין הנתונים שמציג דגן וחריגות אלה תתבררנה לקראת הפרסום הסופי של קטלוג אבני המיל. בטבלאות שלהלן אסתמך על נתוני הכרטסת עם תוספות מסוימות מנתוניו של דגן.

ה־18 מירושלים בה נתגלתה בין היתר כתובת שבה מצוין המרחק 12 מיל מבית גוברין (צפריר תשמ"ה: 53). עד היום זו האבן היחידה לאורך כביש ירושלים – בית גוברין בה מוזכר שמה של בית גוברין (אלותרופוליס) כנקודת מוצא למדידת המילין. יחד עם זאת, שמה של ירושלים מצוין כנקודת מוצא גם במיל ה־20 מירושלים, ואילו במיל ה־24 מצוין שמה של ירושלים והמרחק ממנה לצד הספרה VI המציינת את המרחק מבית גוברין אך ללא ציון שמה.

תחנות אבני מיל לאורך כביש ירושלים – בית גוברין

מרחק במילים מירושלים	מספר IMC	הפנייה ביבליוגרפית
4	95	תומסון 1917: אבן 280
5	96	תומסון 1917: אבן 281
8	97	תומסון 1917: אבן 282
9	4	אלט 1927: 10–12
11	98	תומסון 1917: אבן 283
12	99	תומסון 1917: אבן 284
13	100	תומסון 1917: אבן 285
14	101	תומסון 1917: אבן 286
17	102	תומסון 1917: אבן 287
18	103	תומסון 1917: אבן 288
	376	אלט 1929: 24–26
	613–606	צפריר תשמ"ה: 53, כרטסת IMC
21	604	דגן 2011: 272
23	104	תומסון 1917: אבן 289
24	238–234	לנדאו תשכ"ד
26	111–105	תומסון 1917: אבן 290: 1–7
	425	כרטסת IMC
28	371–368	כרטסת IMC
29	605	דגן 2011: 272

כתובות שבהן ניתן לפענח את שם הקיסר

מיל מס'	מספר IMC	קיסר	שנה	הפנייה ביבליוגרפית
8	97	הדריאנוס	130	תומסון 1917: אבן 282 איזק 1988: 49
9	4	קראקאלה	213	אלט 1927: 10
18	103	מרקוס אוריליוס	162	תומסון 1917: אבן 288 איזק 1988: 51
18	376	תראקס	238-235	אלט 1929: 24-26 איזק 1988: 58
23	104	מרקוס אוריליוס	162	תומסון 1917: אבן 289 איזק 1988: 51
24	234	מרקוס אוריליוס	162	לנדאו תשכ"ד: 233 דגן 2011: 271
24	235	ספטימיוס סוורוס	199	לנדאו תשכ"ד: 234-235 איזק 1988: 54

כביש ירושלים – לוד (דרך קרית יערים ואמאוס)

תוואי הכביש ומיקום אבני המיל (פישר, איזק ורול 1996: 85-98 ומפות 11-17). בקטע זה זוהו חמש תחנות של אבני מיל – במילים ה-9, 12, 13, 14 ו-15 מירושלים ובהן תועדו 18 אבני מיל, כשעל שלוש מהן זוהו כתובות.

כל המידע על כביש זה פורסם במפורט בספרם של פישר, איזק ורול (1996) הדרך בדרכים הרומיות מיפו לירושלים. קטעי הכביש שעדיין נראים בשטח ותחנות אבני המיל תוארו בספרם ממערב למזרח והם מלווים במפות שבהן מסומן בברור

תחנות אבני מיל לאורך כביש ירושלים – אמאוס – לוד

מרחק במילים מירושלים	מספר IMC	הפנייה ביבליוגרפית
9	79-78	פישר, איזק ורול 1996: 293
12	80	פישר, איזק ורול 1996: 293
13	307	פישר, איזק ורול 1996: 293 פישר 2012
14	81-82, 298-306	פישר, איזק ורול 1996: 293
15	533-535	פישר, איזק ורול 1996: 291-292

כתובות שניתן לפענח בהן את שם הקיסר

מיל מס'	מספר IMC	קיסר	שנה	הפנייה ביבליוגרפית
9	78	מרקוס אורליוס	162	פישר, איזק ורול 1996: 294
13	307	מרקוס אורליוס	162	פישר, איזק ורול 1996: 294 פישר 2012
14	81	מקסימיניוס תראקס	238-235	פישר, איזק ורול 1996: 294 רול תשל"ב

כביש ירושלים – לוד (דרך מעלה בית חורון)

ירושלים – שכם, ותחנות אבני המיל 3 ו-4 תוארו לעיל. קלונר זיהה קטעים של דרך זו מצפון מזרח לצומת המשותפת במיל הרביעי (תשס"ב: 14 אתר 5-102). במפת מידבא מצוין האתר "טו אנאטון" (אבייונה תשי"ג: 49, אתר 55), המיל התשיעי שהוצע לזהותה בחורבת לטטטין. בעקבות חפירות במקום הציע זלינגר (1988) לזהות את האתר כתחנת דרכים ביזנטית, לאשש בכך את הצעת הזיהוי של המיל התשיעי המסומן במפת מידבא ולאור זאת הדגיש את חשיבותו של ציר זה כדרך הראשית מירושלים ללוד לעומת הציר שעבר דרך אמאוס.

כל המידע על כביש זה נכלל בספרם של פישר, איזק ורול (1996) על הדרכים הרומיות מיפו לירושלים. קטעי הדרך שעדיין נראים בשטח ותחנות אבני המיל תוארו בספר (ממערב למזרח) והתיאור מלווה במפות המציינות בברור את תוואי הכביש ואת מיקום אבני המיל (פישר, איזק ורול 1996: 70-83 ומפות 5-11). בקטע זה זוהו שבע תחנות של אבני המיל, מן המילים ה-3, 4, 8, 14, 15, 16, 18 ו-19 מירושלים ובהן סך של 11 אבני מיל. עד היום תועדהרק אבן מיל אחת נושאת כתובת ואולם זו לא פוענחה. יש לציין שארבעת המילים הראשונים מירושלים משותפים לכביש

תחנות אבני מיל לאורך כביש ירושלים – בית חורון

מרחק במילים מירושלים	מספר IMC	הפנייה ביבליוגרפית
8	527, 273	פישר, איזק ורול 1996: 290
14	524	פישר, איזק ורול 1996: 290
15	522-520	פישר, איזק ורול 1996: 290
16	519-518	פישר, איזק ורול 1996: 289
18	517	פישר, איזק ורול 1996: 289
19	607-606	פישר, איזק ורול 1996: 289

אבני מיל שנמצאו לא באתרן בחפירות בירושלים

שלוש אבני מיל נמצאו לא באתרן במהלך חפירות שנערכו בירושלים. שתיים מהן נמצאו בחפירות מדרום להר הבית כשהן משולבות בשימוש משני בקירות ארמון אומאי. דומה ששתי אבני המיל עצמן הן בשימוש משני, מאבנים שמקורן ככל הנראה מהמעקה של גרם המדרגות שעלה מהרחוב הראשי למרגלות הר הבית על גבי קמרון האבן (קשת רובינסון) למתחם הר הבית. האבן והכתובת הראשונה לא זוהתה בוודאות כאבן מיל (איזק תשנ"ט: 168-169) ורק עם מציאתה ופענוחה של הכתובת שניה (רייך וביליג 2003) התברר שגם הראשונה היא אבן מיל כפי שהציע איזק (1988: 69). שתי האבנים מתוארכות לשלטון הפלאבי (בין השנים 72-79 לספירה) והן מציגות כתובת כמעט זהות הנושאות את שם הלגיון העשירי. שמו של המושל או המפקד שהציב את אבני המיל נמחק במכוון בתקופה מאוחרת יותר (*damnatio memoriae*) ולא ניתן לזהותו. כיון שהאבנים לא נמצאו באתרם לא ניתן לזהות על איזו דרך מדובר. עד עתה לא זוהתה סלילה רומית אימפרילית במרחבי יהודה בתקופה הקודמת למרד החורבן. למעשה מוכרת עד עתה רק אבן אחת מימי המרד הראשון שנתגלתה על כביש קיסריה –

בית שאן. האבן מתוארכת לשנת 69 לספירה ואף בה מצוין שמו של הלגיון העשירי (איזק ורול 1976). דומה לכן שמדובר בכביש חדש שנשלל על ידי הלגיון העשירי לאחר כיבושה של ירושלים. על אחת האבנים נראית בברור הספרה הלטינית 1, וסביר להניח שנקודת המוצא הייתה מחנה הלגיון העשירי בירושלים

כיצד ניתן להסביר את מקום מציאתם של שתי אבני המיל למרגלות הר הבית כשברור שהן סותרות מאבני מפולת חורבן הר הבית. האם אזור מרגלות הר הבית היה מקום הצבתן המקורי או לחילופין האם נשארו באזור סיתותם ולא הוצבו לאורך הכביש המיועד להם? שמה הן הובאו לאזור זה רק עם הקמת הארמון האומאי, שם נמצאו כאמור בשימוש משני? מספר חוקרים התייחסו לאפשרויות אלו ואחרות (שטיבל תשנ"ט: 82-83; רייך וביליג 2003, אברמוביץ 2011: 157-159, וקסלר בדולח תשע"ב: 298 הערה 235, ובקובץ זה).

אבן מיל נוספת נמצאה לאחרונה בחפירות רשות העתיקות מדרום לבריכת השילוח (וקסלר-בדולח בדפוס). לדעת החופרת יתכן והעמוד שייך לפעילותם של חיילי הלגיון העשירי בראשית המאה ה' לספירה.

ציון שמה של איליה קפיטולינה על גבי אבני המיל

כפי שצוין בפתח המאמר, החלק התחתון של כתובות אבני המיל הוקדש לציון שם המקום ממנו התחילה הדרך. מתוך הקרפוס המונה למעלה משש מאות אבני המיל המתועדות עד היום במרחב ארץ ישראל, אנו מכירים כתובות רק על כמאה וארבעים מהן. מקובלת כיום במחקר ההנחה שבעבר כל אבני המיל נשאו כתובות חלקן חקוקות וחלקן צבועות. אלה האחרונות לא שרדו ברובן. סך כתובות אבני המיל שבהן נשתמרו השורות התחתונות ובהן מצוינים שמות הערים מונה עשרות בודדות בלבד. מתוך ארבעה עשר שמות ערים שמתועדות כיום תריסר הן של ערים ראשיות בארץ ישראל בתקופה הרומית (בן דוד תשע"א). מתוך תריסר שמות הערים, עשרה נכתבו רק ביוונית. יוצאות מן הכלל הן הערים

דיוקיסריה (ציפורי), ואיליה קפיטולינה (ירושלים) בהן מופיע שם המקום הן ביוונית והן בלטינית. במקרים אלו שם העיר בלטינית מופיע תמיד ראשון. מקובל להסביר ממצא זה בכך ששמות הערים והמרחקים שנכתבו ביוונית הם בדרך כלל מעשה ידיהן של הרשויות המקומיות, ואילו השימוש בלטינית מייצג את פעילותן של היחידות הצבאיות הרומיות והמרכזים האימפריאליים (איזק 1988: 63-66).

להלן טבלת אבני המיל בה נשתמר שמה של איליה קפיטולינה תוך ציון הלשון בו נכתבה לטינית (L) או יוונית (G). התעתיקים המקובלים הם:

Col (onia) Ael(ia) Capit(olina); Κολ(ωνία)
Αίλας Καπιτω(λίνας)

כפי שצוין בפתח המאמר, החלק התחתון של כתובות אבני המיל הוקדש לציון שם המקום ממנו התחילה הדרך. מתוך הקרפוס המונה למעלה משש מאות אבני המיל המתועדות עד היום במרחב ארץ ישראל, אנו מכירים כתובות רק על כמאה וארבעים מהן. מקובלת כיום במחקר ההנחה שבעבר כל אבני המיל נשאו כתובות חלקן חקוקות וחלקן צבועות. אלה האחרונות לא שרדו ברובן. סך כתובות אבני המיל שבהן נשתמרו השורות התחתונות ובהן מצוינים שמות הערים מונה עשרות בודדות בלבד. מתוך ארבעה עשר שמות ערים שמתועדות כיום תריסר הן של ערים ראשיות בארץ ישראל בתקופה הרומית (בן דוד תשע"א). מתוך תריסר שמות הערים, עשרה נכתבו רק ביוונית. יוצאות מן הכלל הן הערים

כביש	מיל מס'	מספר IMC	קיסר	שנה	שפה	הפנייה ביבולוגרפית
ירושלים – שכם	5	66	מרקוס אורליוס	162	LG	תומסון 1917: 261
ירושלים – שכם	13	73	–	–	G	תומסון 1917: 267
ירושלים – שכם	18	65	–	–	G	תומסון 1917: 260
(ירושלים?) – גופנא – יריחו	?	72	–	–	G	תומסון 1917: 266
ירושלים – חברון	18	145	ספטימיוס סורוס	194	LG	תומסון 1917: 300
ירושלים – חברון	?	148	מרקוס אורליוס	162	G	תומסון 1917: 303
ירושלים – חברון/בית גוברין? האבן נמצאה לא באתרה בסמוך לבית ג'מאל	18	150	מרקוס אורליוס	162	LG	תומסון 1917: 305
ירושלים – בית גוברין	9	4	קראקאלה	213	L	אלט 1927: 10
ירושלים – בית גוברין	20	103	מרקוס אורליוס	162	LG	תומסון 1917: 288
ירושלים – בית גוברין	18	150	מרקוס אורליוס	162	LG	תומסון 1917: 305
ירושלים – בית גוברין	24	234	מרקוס אורליוס	162	G	לנדאו תשכ"ד: 233
ירושלים – אמאוס	9	78	מרקוס אורליוס	162	LG	פישר, איזק ורול 1996: 294
ירושלים – אמאוס	13	307	מרקוס אורליוס	162	G	פישר, איזק ורול 1996: 294 פישר 2013

יש עניין היסטורי מיוחד באם השם איליה קפיטולינה ימצא על אבני המיל מימי הדריאנוס המתוארכות לשנת 130 (איזק 1988: 49). כיום מתועדות שתי אבנים שכאלו בתוואי הכבישים לחברון ולבית גוברין אולם בשתיהן חסר החלק התחתון המכיל את הכתובות. מכל מקום הכתובות מימי הדריאנוס הן הקדומות ביותר שתועדו לאורך הכבישים עצמם ויתכן ששיש בהן כדי

נמצאו אם כן, שלוש עשרה כתובות המציינות את שמה של קולוניה איליה קפיטולינה. אציין שרק במרחב בית שאן נמצאו עד היום מספר רב יותר של אבני מיל המזכירות שם עיר. רוב הכתובות (שמונה במספר) מתוארכות לימיו של מרקוס אורליוס, אחת לימיו של ספטימיוס סורוס, אחת לימיו קראקאלה ובארבע מהן לא ניתן לזהות בוודאות את שם הקיסר.

הדריאנוס בפרובינקיית יהודה טרם מרד בר כוכבא. עד היום אותרו במערכת הכבישים היוצאת מירושלים למעלה ממאה אבני מיל המהוות כששית מכלל אבני המיל המוכרות כיום ובהן עשרים ושלוש כתובות המהוות גם כן קרוב לששית מכלל הכתובות על אבני מיל המוכרות בארץ. ראיות לציון שתי הבחנות אפיגרפיות; ריבוי יחסי של ציון שמה של איליה קפיטולינה והשנייה השימוש החריג, לעומת יתר הערים בארץ גם בלשון הלטינית בציון שם העיר.

ההעיד על מועד תחילת הסלילה האימפריאלית של רשת הדרכים במרחב ירושלים. אם זאת, כפי שצוין לעיל, בירושלים עצמה נמצאו שתי אבני מיל מהתקופה הפלאבית. כיון שנמצאו אבני מיל מימי הדריאנוס גם בצפונה של הארץ (איזק 1988: 49) דומה שלא ניתן לטעון בוודאות שמערכת הכבישים בסביבת ירושלים קשורה אך ורק לתוכנית הקמתה של איליה קפיטולינה ודומה שהן יסודה של איליה קפיטולינה בידי הדרינוס והן מערכת הדרכים מימיו נקשרות לפעילות הבניה של

הערות

http://www.antiquities.org.il/Article_heb.aspx?sec_id=25&subj_id=240&id=2007 1

ביבליוגרפיה

- אבייונה תש"ג
 מ' אבייונה, "מפת מידבא, תרגום ופירוש", ארץ ישראל ב (תש"ג) עמ' 129-156.
 אברמוביץ 2011
 א' אברמוביץ, "מפעלי הבנייה של הלגיונות בארץ ישראל במאות הא'-ד' לספירה", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור מאת אוניברסיטת חיפה, חיפה 2011.
 איזק 1988
 B. Isaac, "Milestones in Judaea: From Vespasian to Constantine," *The Near East Under Roman Rule – Selected Papers*, Leiden 1988, pp. 48-75.
 איזק תשנ"ט
 ב' איזק, "כתובות מירושלים אחרי המרד הראשון", בתוך: ' צפריר ושי' ספראי (עורכים), ספר ירושלים התקופה הרומית והביזאנטית 70-638, ירושלים תשנ"ט, עמ' 167-179.
 איזק ורול 1976
 B. Isaac and I. Roll, "A Milestone of A.D. 69 from Judea," *Journal of Roman Studies* 56 (1976) pp. 9-14.
 אילן תשמ"ג
 צ' אילן, "אבני מיל נוספות בדרך הרומית ירושלים-יריחו", טבע וארץ כד/2 (תשמ"ב), עמ' 82.
 אלט 1927
 A. Alt, "Das Institut in Jahre 1926," *Palastinajahrbuch* 23 (1927) pp. 9-29.
 אלט 1931
 A. Alt, "Das Institut in den Jahren 1929 und 1930," *Palastinajahrbuch* 27 (1931) pp. 5-50.
 בוברי 1957
 R. Beauvery, "La route romaine de Jerusalem a Jerico," *Revue Biblique* 64 (1957), pp. 72-101.
- בן דוד תשע"א
 ח' בן דוד, "שמות מקומות במרחב הארץ ישראלי שנכתבו על אבני מיל", על אתר טז (תשע"א), עמ' 27-40.
 דגן 2011
 Y. Dagan, *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: Landscapes of Settlement: From the Paleolithic to the Ottoman Periods* (IAA Reports 47), Jerusalem 2011.
 וילקנסון 1975
 J. Wilkinson, "The way from Jerusalem to Jericho," *The Biblical Archaeologist* 38 (1975), pp. 10-24.
 וקסלר-בדולח תשע"ב
 ש' וקסלר-בדולח, "הרחובות הראשיים בדרום-מזרח ירושלים (איליה קפיטולינה) בתקופה הרומית המאוחרת ומקומם בהתפתחות העיר במאות הב'-ד' לספירה", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור מאת אוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ב.
 וקסלר-בדולח בדפוס
 ש' וקסלר-בדולח, "ביצורי ירושלים מדרום לבריכת השילוח – תגליות חדשות", חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ז', ירושלים, בדפוס.
 זילברברוד 2008
 א' זילברברוד, "ירושלים, שיכונים נוספים – דו"ח סופי", חדשות ארכיאולוגיות 120 (2008)
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=755&mag_id=114
 ז'רמן-דוראן 1900/1
 J. Germer-Durand, "Epigraphie Palestinuenne," *Echos d'Orient* 4 (1900/1), pp. 199-201.
 זלינגר 1988
 Y. Zelinger, "The Identification of the Jerusalem-Lydda (Diospolis) Roman Road on the Madaba Map and Khirbet

- קלאי תשי"ז
ז' קלאי (קליינמן), "שרידי הדרך הרומית בכביש של מבוא
ביתר", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כא
(תשי"ז), עמ' 226-228.
- קלונר תשס"ב
ע' קלונר, סקר ירושלים האזור הצפוני-מזרחי, רשות העתיקות
ירושלים, תשס"ב.
- רול תשל"ב
י' רול, "אבן רומית חדשה מסביבות שער הגיא", בתוך: ש' דר
ואחרים (עורכים), ארץ בנימין לקט מאמרים ומקורות, תל
אביב, תשל"ב עמ' 272-274.
- רול 1996
I. Roll, "Roman Roads", in: Y. Tsafir, L. Di Segni and J.
Green (eds.), *Tabula Imperii Romani - Iudaea Palaestina*,
Jerusalem 1996, pp. 21-22 and maps with Roman roads
and milestone stations.
- רול ודגן 1988
י' רול ו' דגן, "מערך הכבישים הרומיים סביב בית גוברין", בתוך:
ד' אורמן וא' שטרן (עורכים), אדם וסביבה בדרום השפלה, באר
שבע 1988, עמ' 175-176.
- רייך וביליג 2003
R. Reich and Y. Billig, "Another Flavian Inscription near
the Temple Mount of Jerusalem," *Atiqot* 44 (2003), pp.
243-247.
- שטיבל תשנ"ט
שטיבל ג'ד, "סוגיית מחנה הלגיון העשירי ותחומה של אליה
קפיטולינה", בתוך: פאוסט א' וברוך א' (עורכים), חידושים
בחקר ירושלים 5 (תש"ס), עמ' 68-103.
- תומסון 1917
P. Thomsen, "Die romischen Meilensteine der Provinzen
Syria, Arabia, und Palastina," *Zeitschrift des Deutschen
Palastina-Vereins* 40 (1917), pp. 1-103.
- el-Latatin," *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological
Society* 16 (1988), pp. 75-84.
- לנדאו תשכ"ד
י' לנדאו, "אבני המיל שליד גבעת ישעהו", ידיעות החברה
לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כח (תשכ"ד), עמ' 232-235.
- מקליסטר 1909
R.A.F. Macalister, *Palestine Exploration Fund Quarterly
Statement* (1909), pp. 261-262.
- ניר תשמ"ב
א' ניר, "הדרך הרומית מהר הזיתים למעלה אדומים", טבע
וארץ כד' 1 (תשמ"ב), עמ' 32-35.
- עדוי 2012
ז' עדוי, "ירושלים, בית חנינה - דו"ח סופי", חדשות
ארכיאולוגיות 124 (2012)
- [http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.
asp?id=2160&mag_id=119](http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=2160&mag_id=119)
- פישר, איזק ורול 1996
M. Fischer, B. Isaac and I. Roll, *Roman Roads in Judea
II - The Jaffa Jerusalem Roads*, BAR International Series
628, Oxford 1996.
- פישר 2012
M. Fischer, "An Inscribed Roman Milestone", in M. Fischer,
*Horvat Mesad: A way-station on the Jaffa-Jerusalem
road*, Tel Aviv 2012, pp. 54-55.
- צ'פמן וטיילור 2003
R.L. Chapman and J.E. Taylor, "Distances used by Eusebius
and the identification of Sites," in: J.E. Taylor (ed.)
*Palestine in the Fourth Century A.D. - The Onomastikon
by Eusebius of Caesarea*, Jerusalem 2003, pp. 175-184.
- צפריר תשמ"ה
י' צפריר, ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי -
הממצא הארכיאולוגי והאמנותי, ירושלים תשמ"ה.